

ALISHER NAVOIYNING “VAQFIYA” ASARI VAQF MASALALARI BO’YICHA
NODIR MANBA

Maxmudova D B

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari, “Vaqfiya” asarining nusxalari, Navoiyning moliyaviy ibodatlarini, vaqf tushunchasi, vaqf tasarrufi haqida ma’limotlar berib o’tiladi.*

Kalit so’zlar: *“Vaqfiya”, vaqf, sadaqai joriya, “Mahdudot”, gramatik element, badi’y ilmi, ilmi maoniy.*

Vaqf ishlari qadimdan yurtimizda joriy bo’lib kelgan. Aholining o’ziga to’q qatlami ixtiyoriy ravishda turli mulk (yer, do’kon va boshqa daromad manba)larini asosan madrasalarning ustoz va talabalariga, masjidning ta’minotiga, faqir va miskin insonlarning ehtiyoji uchun vaqf qilganlar. Hozirgi kunda “vaqf” tushunchasini to’g’ri anglashimiz va uni hayotimizga qayta joriy etishimiz jamiyatimiz uchun juda ko’plab manfaatlar keltiradi.

Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari 1481-82 yillar oralig’ida yaratilgan bo’lib, Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyati, vaqf qildirgan yerlari, qurdirgan binolari haqida ma’lumot beruvchi asardir. “Vaqfiya” Hamd, na’t va Sulton Husayn Boyqaro madhini o’zi ichiga olgan kattagina muqaddima bilan boshlanadi. Asarning asosiy qismini shartli ravishda ikki qismga bo’lish mumkin:

1.Navoiyning Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi davlat arbobi sifatidagi faoliyati aks etgan o’rinlar.

2.Navoiyning xayriya ishlari va vaqf qildirgan mulk, erlari; vaqfiya joylardagi idora usuli, xizmat uchun belgilangan lavozimlar, tayin etilgan maosh, o’rnatilgan tartib-qoidalar bayoni.

Har bir qism muayyan tarzda muqaddima va xotimani o’z ichiga oladi.

Asarda Navoiyning mamlakat obodligi va el-yurt farovonligiga doir muhim fikrlari ham o’z ifodasini topgan:

To hirsu havas xirmani barbod o’lmas,

To nafsu havo qasri baraftod o’lmas.

To zulmu sitam jonig’a bedod o’lmas,

El shod o’lmas, mamlakat obod o’lmas.

Navoiy dehqonchilik ishlarini yo’lga qo’yib, juda yaxshi natijalarga erishgan. Tarixchilarning yozishicha, Navoiyning bir kunlik daromadi 18 ming shohruxiy dinor miqdorida edi. Ulug’ Amir bu daromadning ko’p qismini xayrli ishlarga sarf qilgan. Tarixchi Xondamir Navoiy qurgan 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko’prik, bir qancha to’g’on, ariq, hammom, masjid-madrasalarni eslaydi. O’z jamg’armasi hisobidan 300 dan ortiq inshoot qurdirgan. Shuningdek, turli soha olimlariga homiylik qilib, o’nlab kitoblar bitilishiga sababchi bo’lgan. Talabalar uchun «Ixlosiya» madrasasi, darveshlar uchun «Xalosiya» xonaqohi, bemorlar uchun «Shifoia» shifoxonasi, masjidi Jome’ yoniga qorixona («Dor ul huffoz») qurildi. Ulug’ amirning kutubxonasida 70 dan ortiq xattot va musavvirlar qo’lyozmalarni oqqa ko’chirish, ularni badiiy bezash bilan band edilar. Hirotda yana «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» va boshqa madrasalar bino etildi.

Navoiy Madrasa, shifoxonalar qurdirib qo'ya qolmasdan, ularni kerakli darajada jihozlash, o'z-o'zini ta'minlash uchun vaqf yerlar ajratib berish, mudarrislar, tabiblar va boshqa xodimlar bilan ta'minlash, ularga oylik maosh, ozuqa, kiyim-bosh belgilashgacha, talabalar nafaqasi va kitoblarigacha, barcha-barchasini mukammal boshqarib, tashkil etib berar edi va o'zi doimo xabar olib, nazorat qilib turishni ham unutmasdi. Chunonchi, madrasada ustoz va talabalarining soni va ularga ajratilgan maoshi va nafaqalari (stependiya) haqida:

“Arbobi vazoif — ikki olimi muttahiyy mudarris bo'lg'ay: har birining yilliq vazifasi ming ikki yuz oltun naqda, yigirmi to'rt yuk oshlig'kim, sulsi arpa, sulsoni bug'doy bo'lg'ay. Har halqai darsda o'n bir tolibi ilmkim borisi yigirmi ikki bo'lg'ay, olti a'lo; har biriga oyliq naqda yigirmi to'rt oltun, yilda bug'doy besh yuk; vasat — sekiz; oyliq har biriga naqda o'n olti oltun, bug'doy yilliq to'rt yuk; adno — sekiz: oyliq har biriga naqda o'n ikki oltun, oshlig' yilliq uch yuk”¹.

Binolar qurilishi bilan bevosita shug'ullanar, usta va shogirdlar mehnatidan boxabar bo'lib turardi.

“Xayru saxovatli binokor amir Alisher o'sha imoratni tiklash xususida ko'p g'amxo'rliqi bo'lganidan har kuni o'sha sharofatli manzilga tashrif buyurar, ko'p kunlar etakni belga qistirib, yollangan ishchilar kabi ustalariga g'isht olib berardi hamda boshqa yumushlarni qilardi, tez-tez o'sha erdagi me'morlar, ustalar va kosiblarga qimmatbaho sarupolar kiydirar va ularni ko'p siylash va boshqa in'omlar bilan xushdilu xursand qilardi. SHu tariqa tangrining quvvatlashi hamda podshoning cheksiz yordami bilan uch-to'rt yillik ish olti oy muddat ichida oxiriga etkazildi”².

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy o'z ijodida odamiylik, adolatparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, o'zaro mehr-oqibat singari yuksak insoniy fazilatlarni tarannum etish bilan birga, saxovat va muruvvat bobida ham ulkan shaxsiy ibrat namunasini ko'rsatgan.

Alisher Navoiy o'z asarlarida moliyaviy ibodatning vaqf, zakot, fitr, ushr, fidya kabi turlari hamda ish, mehnat haqqi yoki banda haqqi, to'lov haqida juda muhim ma'lumot, izoh va sharhlar bitgan, ibratga yo'g'rilgan poetik lavhalar talqin qilgan.

“Vaqf” so'zi lug'atda “tutib turish”, “to'xtatish” ma'nolarini anglatadi. Shar'iy ta'rifi esa: “Muayyan narsaning aslini saqlab qolib, undan keladigan foydani sadaqa qilishni bildiradi”.

Vaqf qilingan narsa sotilmaydi, hadya qilinmaydi, merosga qo'shib taqsimlanmaydi. Masalan er-suv, uy-joy, maktab, masjid, shifoxona, kutubxona, mevali bog'lar va boshqalar musulmonlar tekin foydalanishlari uchun vaqf qilinishi mumkin.

Vaqfni joriy etilishidan ko'zlangan maqsad ikkita:

1) Allohga taqarrub hosil qilish. Ya'ni, savob umidida xayriya qilib, oxiratga savob jamg'arish;

2) Jamiyatdagi muhtoj kishilarning og'irini engil qilib, ularga yordam berishni yo'lga qo'yish.

Vaqf madrasa, masjid, mozor, qorixona kabi muassasalar foydasigi belgilangan turli ko'rinishdagi mol-mulk bo'lib, uning rasmiy-huquqiy hujjati vaqfnoma deb atalgan. Vaqfnomalar qozixonalarda vaqf qiluvchi — voqif, qozi, a'lam, muftiy va xolis guvohlar ishtirokida tuzilib, muhrlangan. Vaqfnomalar, ma'lum vaqt o'tgach, sharoit taqozosiga kura,

¹ Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami, Yigirma tomlik, O'n to'rtinchi tom, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti Toshkent — 1998.

² Navoiy zamondoshlari xotirasida, “G'ofur G'ulom” nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent — 1985.

(vakfnomaning yo'qolishi, yaroqsiz xolga kelishi va boshqa sabablar bilan) yangilanib turilgan. Bir masjidga turli vaqtlarda turli kishilar tarafidan ham mulklar ajratilgan va ular uchun alohida vaqfnomalar tuzilgan. Vaqfning bir ko'rinishida vaqf qilingan mol-mulk vaqf qiluvchi, ya'ni voqifning ko'lidan butunlay chiqib ketgan, ikkinchi ko'rinishi esa voqifga vaqf qilinayotgan mulkdan kelayotgan daromadning bir qismini o'ziga olish imkonini bergan. Vaqf xo'jaligi ishlarini yurituvchi shaxs – mutavallini belgilash va vaqf daromadini taqsimlash voqifning ixtiyorida bo'lgan³.

Sahobalardan Zayd bin Sobit raziyallohu anhu shunday deganlar: “Mayyit uchun ham, tirik uchun ham ushbu vaqf qilingan mulklardan ko'ra foydaliroq narsani ko'rmaganmiz. Mayyit uchun uning savobi oqib borib turadi, tirik uchun esa, mulki saqlanib qoladi, u na hadya qilib yuboriladi, na merosga qoldiriladi va na yo'qolib ketadi”.

Jobir raziyallohu anhu esa: “Payg'ambar alayhissalomning sahobalaridan qodir bo'lganlari borki, albatta vaqf qilgan”, – deganlar.

Demak, musulmonlar orasida xoh boy bo'lsin, xoh o'rtahol bo'lsin, har kim o'z holiga yarasha biror narsani vaqf qilishi yaxshi odatga aylangan. Kimdir masjid, madrasa, shifoxona kabi ko'chmas mulklarni, kimlardir ilmiy kitoblarni va yana kimlardir uy-ro'zg'or anjomlarini mo'min-musulmonlarga vaqf qilib qoldirganlar.

Jumladan, Qur'oni karimning Baqara surasida shunday deyiladi:

“Alloh yo'lida mollarni ehson qiluvchilar (savobining) misoli go'yo bir donga o'xshaydiki, u har bir boshog'ida yuztadan doni bo'lgan ettita boshog'ni undirib chiqaradi. Alloh xohlagan kishilarga (savobini) yanada ko'paytirib beradi. Alloh (karami) keng va bilimdon zotdir” (Baqara surasi, 261-oyat).

Abdulloh ibn Umar raziyallohu anhumodan rivoyat qilingan hadisda shunday deyiladi:

“Umar ibn Xattob raziyallohu anhu xaybardagi ulushlari hisobidan erga ega bo'ldilar. SHunda Nabiy sallallohu alayhi vasallamning oldilariga maslahatga borib: “Ey Allohning Rasuli, menga Xaybardan bir er tegdi, men hech qachon bunchalik yaxshi molga ega bo'lgan emasman. Buni nima qilishimga buyurasiz?” – dedilar. Rasululloh sallallohu alayhi vasallam: “Agar istasangiz, aslini saqlab qolib, foydasini sadaqa qiling”, – dedilar. SHundan so'ng Umar uni sotilmaydigan, hadya qilinmaydigan, meros qoldirilmaydigan qilib, faqirlarga, qarindoshlariga, qullarni ozod qilishga, Alloh yo'lidagilarga, musofirlarga, mehmonlarga sadaqa qildilar (Imom Buxoriy rivoyati).

Ulamolar quyidagi hadisni aynan vaqf ishiga dalil deb aytganlar:

Abu Hurayra raziyallohu anhudan rivoyat qilinadi, Rasululloh sallallohu alayhi vasallam: “Odam bolasi vafot etgach, barcha amallari undan uziladi: faqat uchta amalidan savob kelib turadi: sadaqai joriyadan, foydalanib turiladigan ilmdan va haqqiga duo qilib turadigan solih farzanddan” (Imom Muslim rivoyati).

Ulamolarning ko'pchiliklari ushbu hadisi sharifdagi “sadaqai joriya”dan jumlasini “vaqf” deya izohlashgan. Chunki vaqf qilingan mulkning ajri doimiy ravishda vaqf qilgan insonga borib turadi.

Yurtimizda ham musulmonlar tomonidan juda keng qamrovli vaqf ishlari olib borilgan va bu jarayon 1928-yillargacha davom etgan. Mustaqillikka erishganimizdan keying boshqa islohotlar qatorida vaqf ishlari ham yo'lga qo'yildi.

³ O'.Sultonov. Toshkent masjidlari tarixi. Toshkent. 2010 y.

2018 yil 16 aprel kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonni imzoladi. Ushbu farmonda O'zbekiston musulmonlari idorasi huzuridagi «Vaqf» xayriya jamoat fondi tashkil etilganligi to'g'risidagi ma'lumot berildi.

«Vaqf» xayriya jamoat fondining asosiy vazifalari sifatida masjidlar va diniy ta'lim muassasalarining binolarini qurish, ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, obodonlashtirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, me'moriy ahamiyatga ega ziyoratgohlarni saqlash, ta'mirlash, obodonlashtirish, ularning infratuzilmasini yanada rivojlantirish, diniy ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini moliyalashtirish, ularning professor-o'qituvchilari, tadqiqotchilari, mutaxassisleri va o'quvchi-talabalarini moddiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, masjidlar va ziyoratgohlar xodimlarini, xususan imom-xatiblar, imom noiblari, mutavallilar, muazzinlarni moddiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, yetuk olim va ulamolari qalamiga mansub diniy-ma'rifiy asarlarni chop etish va aholiga yetkazishga ko'maklashish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, shu jumladan inkoniyati cheklangan shaxslarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash keltirib o'tilgan.

Vaqf insonning asosiy moliyaviy ibodatlaridan biri sanaladi, Alisher Navoiy bu xususida o'zining «Vaqfiya» asarining bir faslida alohida sharh bitgan.

Mahdudot (birligi mahdud) – Navoiy «Vaqfiya» asariga yozgan bir fashning maxsus nomi. Alisher Navoiyning o'zi bu xususida asarda «Muqaddima tugandi va keldi mahdudot» deb bitgan eslatmasida hamda ushbu fashning o'ziga xos muxtasar xulosasida ta'kidlab ko'rsatgan. Muhimi, ushbu bobda u vaqf, vaqf huquqi kabi o'zining moliyaviy ibodati bilan yaqindan tanishtirishga harakat qilgan. Mahdudot iqtisodiy atama, tushuncha bo'lib, chegaralangan, atrofi o'ralgan, atrofi aniqlangan joylar, er-suv va boshqalar, mulklar, degan lug'aviy ma'noni bildirishi lug'atlarda aytilgan.

Navoiyning «Vaqfiya» asarida yozgan mahdudot fasli ham tadqiqotchilar uchun nihoyatda muhim manba hisoblanadi. Chunki Navoiy mahdudotda o'z qalami bilan vaqf qilingan barcha ko'chmas mulklarining ro'yxatini, mulk turlarini, joylashgan hududlari nomini birma-bir, tartib bilan yozib qoldirgan. Bilishimizcha, Navoiy mahdudotda o'ziga qarashli bo'lgan, qozi muhri bilan tasdiqlangan vaqf hujjatlari asosida atrofi aniqlangan va belgilangan joylar, ekin maydonlari, daromadli yerlar, binolar, korizlar kabi ko'chmas mulklarini vaqf qilganligi hamda uning shart-sharoitlari xususida muxtasar ma'lumot bergan.

«Vaqfiya»ning mahdudot fasli aynan rasmiy uslubda bitilgan bo'lib, bu holat adibning mazkur hujjatli faslda vaqf qilingan ko'chmas mulk turlarini sharhlashda qo'llagan ifoda va bayon tarzida yaqqol ko'rinadi.

Navoiyning mahdudotida bitishicha, uning vaqf qilingan barcha turdagi ko'chmas mulklari qonuniy, ya'ni «shar' tariqi» va qonun himoyasida bo'lib, ko'chmas mulklarining barcha tafsiloti vaqf hujjatlarida fors tilida aniq yozilgani hamda guvohlar ishtirokida qozi muhri bilan tasdiqlab qo'yilgani aytilgan.

Ayniqsa, mulk ishlarini, xususan, vaqf ishlarini yuritishda ham ochiqlik, oshkoralik va shaffoflik tamoyillariga qat'iy amal qilgan bo'lib, mazkur mahdudotlardan vaqt hukmdori Sulton Husayn Boyqarodan tortib, to oddiy odamlargacha xabardor bo'lganligi «... soyir xaloyiq podshohdin gadog'a degincha elning muhr va tonug'(guvoh)lig'i bilan mukammal

bo'lubdur va koffan anom (hamma, barcha) huzurida kofag'a hukm topibdur, mazkur va mabsut (keng yoyilgan, sharhlangan) voqe'dur," deb yaxshi ochiqdangan⁴.

Alisher Navoiy vaqflarini musulmonlarga shunchaki topshirib qo'ymagan, har bir vaqf molining iste'moli shartlarini ham bayon qilgan. Belgilangan maoshga haqli bo'lsa-bo'lmasa berilavermagan, shartlar bajarilmasa kamaytirilgan yoki vaqf hududidan chiqarib yuborilgan. Shu bilan birga vaqf shartlari bitilgan "Vaqfiya" asarini har o'ttiz yilda yangilab turishni tavsiya qilgan. Vaqf mulkidan noto'g'ri foydalanganlarni qattiq ogohlantirib o'tgan.

"Madrassa va xonaqoh orasidakim, tosh solibdurlar — qachon buzulurdek bo'lsa, yildin-yilg'a marammat qilsunkim, musulmonlarga o'tar — borur dushvor bo'lmag'ay. Yana shart ulkim, har o'ttuz yilda mutavalli «Vaqfiya»ni mukarrar yangi bitgan va asl bilan muqobila qilg'ondin so'ngra quzot sijillot bilan muqobala qilg'ay to ayyom mururi bila churumagay. Yana shart ulkim, hech zamonda sadr gumashtalari va mutavallilar bu sarkorda madxal qilmag'aylar. Modomiki, sharti voqif bila muvofiq amal qilg'aylar — bu sarkor amalasidin jam' va xarj nusxasi tilamagaylar va hech nav' nima alardin olmag'aylarkim, alarg'a halol va muboh emas"⁵.

Mahdudot o'ziga xos xulosa qismga ega bo'lib, ulug' Navoiy mahdudotning xulosasini "Bu jami' mahdudotkim, hududi vaqfiyalarda muqarrar mazkur bo'lubtur dag'i bu varoqta mujmal (juda qisqa) bitildi, yuqori mazkur bo'lg'on biqu'g'a vaqfi sahihi sha'riy qilildi" deb qisqa tarzda bayon qilgan.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi qo'lyozmalar instituti fondida Alisher Navoiyning "Vaqfiya" asarining bir necha nusxalari saqlanib kelinmoqda, shulardan:

1. 12498-III inventar raqami ostida saqlanmoqda, bu nusxa Muhammad Yunus Shahrizabziy tomonidan 1289 yilda ko'chirilgan. 23 sahifadan iborat, 20.5/13 o'lchamda, 11 yo'ldan iborat. Nastaliq xatida yozilgan.

2. 11138-II inventar raqami ostida saqlanmoqda, bu nusxa 19 sahifadan iborat, 24/13 o'lchamda, 19 yo'ldan iborat. Nastaliq xatida yozilgan.

3. 6530-I inventar raqami ostida saqlanmoqda, bu nusxa 34 sahifadan iborat, 26/15 o'lchamda, 15 yo'ldan iborat. Nastaliq xatida yozilgan.

4. 5046-II inventar raqami ostida saqlanmoqda, bu nusxa 19 sahifadan iborat, 21.5/17 o'lchamda, Nastaliq xatida yozilgan.

5. P.N 599-III inventar raqami ostida saqlanmoqda, bu nusxa 22 sahifadan iborat, 21/17 o'lchamda, 20 yo'ldan iborat. Nastaliq xatida yozilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkin, mazkur asarlar adabiy boyligimiz hisoblanadi, ushbu asarlarni o'rganish va kelajak avlodga buyuk ajdodlarimiz meroslarini yetkazib berishimiz lozim. Mana shu yo'ld sa'yi harakat qilayotgan barcha olimlar, ilm fidoyilariga ilmiy faoliyatlarida zafar yor bo'sin.

⁴ Hurriyat gazetasi, 2021 yil iyul, Burobiya Rajabovanning "Navoiyning moliyaviy ibodati".

⁵ Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami, Yigirma tomlik, O'n to'rtinchi tom, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti Toshkent — 1998